Ірина Тичина

ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В УКРАЇНІ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

У процесі розбудови незалежної України надзвичайно зростає інтерес до історії українських військових формувань у складі воюючих сторін Першої світової війни та національно-визвольних змагань періоду 1917–1921 рр. Весь тягар цієї боротьби ліг на плечі новоствореної української армії, кістяком якої постали не тільки колишні царські офіцери та прапорщики, але й кадети та юнкери військових навчальних закладів царської армії. Для того, щоб виявити закономірності, тенденції будівництва військової освіти в Україні під час Першої світової війни та у період національно-визвольних змагань, необхідно дослідити передумови їх створення у попередньому хронологічному періоді, тобто розкрити проблематику підготовки військових фахівців в навчальних закладах російської імператорської армії, що діяли на території України у XIX – на початку XX сторіччя.

Мета статті полягає в аналізі особливостей розвитку військової освіти на території України у XIX – на початку XX сторіччя, систематизації всіх типів військових навчальних закладів досліджуваного періоду, виявленні їх особливостей та характеристик, аналізі динамічних змін в системі підготовки військових фахівців для російської імператорської армії під час Першої світової війни.

Військова освіта України бере свій початок із появи першого на її території військового навчального закладу збройних сил Російської імперії – Петровсько-Полтавського кадетського корпусу, що був офіційно відкритий у грудні 1840 року.

На той час військові навчальні заклади Російської імперії були представлені трьома наступними видами: кадетські корпуси, військові училища (кавалерійські, морські, спеціальні) та військові академії. Враховуючи, що на українських територіях Російської імперії у вказаний час функціонували лише кадетські корпуси, тому ми детально розкриємо їх особливості.

У своїй навчальній програмі кадетський корпус поєднував загальноосвітній та військово-спеціальний курси, та випускав офіцерів. Внаслідок цього, кадети мали не тільки засвоїти навчальну програму, але й настільки ознайомитися зі стройовою службою, щоб відразу після завершення навчання бути здатними командувати підрозділами рядових та унтер-офіцерів. У кадетському корпусі перебувало близько 400 кадетів (змінний склад) та офіцерів (постійний склад) за штатом батальйону. Батальйонні та ротні командири одночасно були штатними офіцерами корпусу. Адміністративно кадетський корпус поділявся на 6 загальних класів (спочатку – 2 підготовчих та 4 загальних; згодом було створено 1 підготовчий та 5 загальних класи) та спеціальний курс. В свою чергу, спецкурс складався з I та II обов'язкових спеціальних класів, та III – необов'язкового (III-ті спецкласи існували тільки в російських (столичних) кадетських корпусах) [1, с. 13–18].

По закінченню кадетського корпусу (з II-го спеціального класу) випускники могли служити в званні підпоручників в артилерії та армійських підрозділах, залежно від успіхів в навчанні. Для неуспішних кадетів робилися «преференції» – з I-го спеціального класу могли випускати прапорщиками в лінійні батальйони, а з 5-го загального класу – до батальйонів внутрішньої варти (місцевих гарнізонів).

Програш Російською імперією Кримської війни у 1855 році, соціальні потрясіння та революції спонукали російського царя Олександра II в 1863–65 роках здійснити кардинальні військові реформи та реформи у військовій освіті.

Суть перетворень зводилася до оптимізації мережі військових навчальних закладів, відмови від «солдатської муштри» серед кадетів та юнкерів та головній соціальній реформі – надання можливості недворянським прошаркам населення отримати офіцерські чини в юнкерських училищах, як результат – у ці навчальні заклади масово поступали представники купецького, міщанського та селянського класу. Новостворену мережу військових навчальних закладів можна охарактеризувати таким чином.

Військові прогімназії прийшли на зміну військовим початковим школам та мали 4-річний термін навчання. У навчальний план цього закладу входили: Закон Божий, російська мова, арифметика, початкова алгебра, геометрія, креслення, історія, географія та малювання. Прогімназії функціонували як підготовчі курси та готували фахівців для вступу до юнкерських училищ переважно з недворянського контингенту та вважалися спеціальними школами.

Військові гімназії з'явились за рахунок

ліквідації кадетських корпусів. У стройовому відношенні кожна військова гімназія по кількості вихованців та їх курсових офіцерів була військовою частиною батальйонного складу. До 1873 року загальний курс навчання у військових гімназіях складав 6 років (з яких 3 роки відводилося на підготовчий курс), з 1874 року курс навчання складав 7 років (1 підготовчий та 6 основних класів). Кількість гімназистів становила до 35 осіб у класі. Курс навчання розпочинався 16 серпня і тривав до 5 червня. Порівняно з кадетськими корпусами, цей заклад реалізовував широку загальноосвітню програму [10].

Військові училища – після перетворення кадетських корпусів у військові гімназії, їх спеціальні класи були зведені у військові училища. Кожне піхотне училище було розраховано на 800 юнкерів, а кавалерійське – на 250. Строк навчання становив 2 роки. Зміст освіти у військових училищах складався із Закону Божого, російської мови, іноземних мов (французької та німецької), математики та механіки, всесвітньої та російської історії, хімії, тактики, артилерії, фортифікації, військової топографії, військової адміністрації, військового правознавства та гігієни. Характерно те, що спеціальні класи Петровсько-Полтавського та Володимиро-Київського кадетських корпусів не були зведені у військові училища, тому, власне, військових училищ на території України у XIX сторіччі не було.

Юнкерські училища – новий вид військових навчальних закладів, що виникли у 1864 році з метою надати освіту нижчим чинам регулярних військ, урядникам з дворян та дітям старшин іррегулярних військ. Після реформи, саме ці заклади надали основний приплив до армії офіцерських кадрів. Перший рік навчання проходив для юнкерів в загальному класі, в ньому викладались Закон Божий, російська мова, математика, фізика, хімія, географія, історія, гігієна, креслення та одна з іноземних мов; деякі з цих предметів закінчувалися вже в спеціальних класах. Надалі, викладалася тактика, військова історія, топографія, фортифікація, артилерія, військова адміністрація, правознавство, військова географія і військові статути, а в кавалерійських та козацьких юнкерських училищах, окрім того, викладалась кінно-саперна справа та конезнавство. Тижнева навчальна програма передбачала 27 уроків (по 50 хвилин кожен); окрім того, проводилися практичні заняття з тактики, топографічного креслення, військової адміністрації, правознавства і кінно-саперної справи, а також навчання збройової справи в майстернях [2, с. 395–397].

Саме військові освітні реформи Олександра II поклали початок функціонуванню на території України повноцінних військових навчальних закладів – юнкерських училищ. У 1865 році було засновано 3 піхотних юнкерських училища (Київське, Чугуєвське, Одеське) та 1 кавалерійське юнкерське училище у м. Єлисаветград (нині – м. Кіровоград) [9].

Після коронації у 1881 році нового російського царя – Олександра III, розпочалась нова реформа військової освіти. У 1882 р. були відновлені кадетські корпуси, скасовані військові прогімназії та гімназії, упорядковано мережу військових навчальних закладів, що проіснувала до 1914 року та мала наступний вигляд:

1. Кадетські корпуси прийшли на зміну військовим гімназіям. Кадетські корпуси мали на меті підготувати юнаків у віці від 10 до 18 років, призначених для військової служби, надавши їм загальні знання і військову кваліфікацію, підготувавши до вступу у військове училище. Навчальна програма, розрахована на 7 класів, передбачала такі предмети навчання: Закон Божий, російська мова та словесність, французька та німецька мови, математика, фізика, космографія, географія, історія, законознавство, чистописання, малювання, хімія. Окрім цього такі предмети, як стройове навчання, фехтування, гімнастика, спів, музика, танці проводились у позакласний час. Саме військова реформа 1882 року перетворила кадетські корпуси на середні військові навчальні заклади, які здійснювали підготовку не офіцерів, а фахівців для зарахування до військових училищ [6, с. 76].

Адміністративно кожен корпус ділився на п'ять рот та на 7 класів. Класи, в свою чергу – на відділення. На чолі кожного відділення стояв свій офіцер-вихователь. Кадети старших 6-го та 7-го класів входили до складу першої роти кадетського корпусу, так званої «стройової», оскільки мали озброєння та брали участь у парадах та стройових навчаннях. За спогадами [5, с. 1–14] випускників Володимиро-Київського кадетського корпусу навчальна частина проводилася на досить високому рівні. Значна увага приділялася точним наукам, стройовим заняттям та вивченню статутів.

Про роль та значення кадетських корпусів у підготовці військових фахівців свідчить збільшення чисельності цих навчальних закладів: в період з 1800 р. по 1882 р. в межах імперії було засновано 18 кадетських корпусів (в Україні – 2), а в 1917 році вже діяв 31 такий навчальний заклад (в Україні – 4) [8, с. 1–23].

2. Перед **військовим юнкерським училищем** ставилося завдання дати випускникові таку службову підготовку, при якій той зміг би з першого року офіцерської служби керувати нижніми військовими чинами. Навчальний курс

в піхотному юнкерському училищі тривав два роки, в артилерійському та інженерному – три роки та розподілявся на 3 класи: загальний (молодший), 1-ий та 2-ий спеціальні [4, с. 48].

До училищ приймалися молоді люди не з кадетських корпусів, а ті, хто закінчив повний курс навчання у гімназії або реальному училищі, незалежно від станової приналежності (при цьому деяким представникам малих народностей Російської імперії та жінкам було заборонено навчання у військових навчальних закладах). Питання про прийом до училища вирішувалось медичною комісією та конкурсом атестатів [7, с. 55]. До початку навчання у військовому училищі абітурієнтам належало відслужити у військах в якості однорічних добровольців. Однак надзвичайно великий притік абітурієнтів, що мали повну середню освіту, змусив військове керівництво відмовитись від цензу однорічної добровільної служби у військах. Також в училищах згодом були утворені відділення однорічників, куди вступали особи з вищою освітою. Проходячи скорочену, виключно військову програму, вони через рік починали службу в армії підпоручниками, причому більшість відразу ж звільнялись у запас [7, с. 57].

За штатом в училищі перебувало 400 юнкерів (змінний склад) та офіцери (постійний склад) за штатом батальйону. Адміністративно юнкерське училище розподілялось на чотири роти, в кожній з них - по чотири взводи. 1-й та 2-й взводи становили першу напівроту, а 3-й і 4-й - другу. В 1-й напівроті служили юнкери старшого класу, а в 2-ій – юнкери молодшого класу. Весь молодший командний склад в роті комплектувався з юнкерів старшого класу.

Навчальні групи за кількістю та складом відповідали взводам. Основною формою навчання були лекції з наступними заліками, які здавалися щопівроку. В молодшому класі неуспішні юнкери, що не склали заліків, відраховувалися з училища до військ. Класні заняття проводилися в період з 1 вересня по 10 травня. По закінченню іспитів вихованці юнкерських училищ виходили на літні табірні навчання, де проходили ротні, батальйонні навчання, дрібні тактичні заняття, курс стрільб, польова гімнастика [4, с. 51].

Оцінка успішності в юнкерських училищах, так само і в кадетських корпусах, проводилася за 12-бальною системою. Предмети поділялися на загальноосвітні, спеціальні та службово-підготовчі. Саме реформа 1882 року фактично зрівняла навчальні програми у більш привілейованих військових та юнкерських училищах. Це надало змоги випускникам юнкерських училищ повноцінно засвоювати програму середнього військового навчального закладу.

Серед навчальних дисциплін у юнкерів викладалися: тактика різних родів військ відповідно до існуючої тоді організації, загальна тактика з коротким курсом стратегії, військові статути, правознавство, військова адміністрація, військова історія, механіка, фізика і хімія, російська словесність, іноземні мови – французька і німецька, Закон Божий артилерія та інженерна справа. При цьому статути викладалися не штатними викладачами, а офіцерами – командирами напіврот [7, с. 65].

Враховуючи особливості навчально-методичної роботи та підготовки у юнкерських училищах, можна зробити висновок про досить фундаментальний характер їх загальноосвітньої підготовки і активне виховання офіцерської честі.

Водночас в освіті юнкерів існували й численні проблеми:

– відсутність в програмі навчання циклу суспільних наук;

– теоретизація окремих курсів, відірваність їх від проблем армії та догматизм у викладанні цілої низки військових предметів;

– гендерна та національна нерівність.

Юнкери, відповідно до рівня знань та поведінки, закінчували училище за трьома розрядами:

1-ий – підпоручниками, з даруванням старшинства в 1 рік;

2-ий – підпоручниками, без дарування старшинства;

3-ий – прапорщиками, з правом вислуги до чину підпоручника через півроку [3, с. 36].

Загалом, випускник юнкерського училища вливався в армійське середовище з досить багатим арсеналом загальноосвітніх знань, доброю теоретичною військовою підготовкою, але слабо розбирався в соціально-політичній ситуації в країні.

Під час Першої світової війни мережа військових навчальних закладів, що перебувала на території України, була розгалужена. Для поповнення великих втрат офіцерського складу були відкриті школи з підготовки прапорщиків. До кінця 1916 року в Україні функціонувало вже 9 таких шкіл з 3–4-місячним терміном навчання. Комплектувалися школи прапорщиків придатними до військової служби студентами та іншими особами, що мали освіту в обсязі не менше повітового або вищого початкового училища, а також солдатами-фронтовиками та унтер-офіцерами [10].

Разом з відкриттям шкіл прапорщиків у м. Києві були додатково відкриті 2-ге Київське військове, Миколаївське артилерійське, Олексіївське інженерне училища, у 1915 р. в Полтаву було евакуйоване з м. Вільно (нині – Вільнюс) Віленське військове училище [3, с. 38].

Під час Першої світової війни термін

навчання у військових (піхотних) училищах та школах прапорщиків був скорочений з 2 років до 6 місяців (а потім до 4 місяців), в артилерійських та кавалерійських училищах – до 6 місяців, в інженерних з 3 років – до 6 місяців. Спланована з помилками мобілізація в поєднанні з невмілим управлінням військами до кінця 1915 р. призвели до руйнації практично всього офіцерського корпусу, підготовленого до війни. Закриття з початком війни великої частини офіцерських шкіл сухопутних військ зумовили зниження рівня професіоналізму та військової майстерності у офіцерів старшого і вищого складу. Масові короткострокові курси підготовки офіцерів набрали таких обертів, що у 1917 році було випущено більше офіцерів, ніж потрібно було для армії [10].

Таким чином, в Україні напередодні Революції 1917 р. діяло 22 військових навчальних заклади російської імператорської армії, а також 4 кадетські корпуси: Володимиро-Київський, Петровсько-Полтавський, Одеський та Сумський [3, с. 41].

Система військової освіти в Україні напередодні революції 1917 р. передбачала обов'язкове проходження курсу військового навчального закладу для отримання офіцерського чину. Її позитивною відмінною рисою була доступність, яка ґрунтувалась на відсутності станових обмежень для вступу до військових навчальних закладів відповідно до наявної у кандидата освіти.

Головним досягненням військової школи стало збалансоване поєднання освітньої та виховної складових у навчальному процесі. Разом з тим, передвоєнній системі військової освіти були притаманні недоліки, зокрема – великий обсяг навчальних програм не відповідав коротким термінам навчання юнкерів.

Після перетворення у 1911 році всіх юнкерських училищ у військові, система військових навчальних закладів стала унітарною та більш сучасною. Водночас, кадетські корпуси функціонували як первинна ланка в освітній підготовці офіцерів, а їх випускники були ядром офіцерського корпусу.

Скорочення терміну навчання та низька якість підбору абітурієнтів у військових навчальних закладах з початком війни зумовили зниження рівня професіоналізму та військової майстерності у офіцерів-випускників. Всі ці явища, в поєднанні зі складними соціально-політичними обставинами, призвели до революції 1917 року.

Перспектива подальших досліджень пов'язана із з'ясуванням передумов формування та розбудови українських Збройних сил у 1917 році, всебічним вивченням історії військової освіти в Україні, спадковості українських військових та державницьких традицій, із спростуванням усталених стереотипів, що мають місце в історичній науці в оцінках даної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брофельд А. Кадетские корпуса в Российской империи. / А. Брофельд // Военная быль. – Париж : Издание Общекадетского объединения, 1964. – № 67. – С. 13–18. Режим доступу: https://archive.org/stream/voennaiabyllepas61808800#page/324/mode/2up.
2. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. / упоряд. Брокгауз и Ефрон. – СПб. : Типография общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. – т. 81. – С. 395–397. Режим доступу: http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924179#?page=1
3. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II. Я. Ю. Тинченко. – К. : Темпора, 2011.– 424 с.
4. Бондаренко В. Н. Кадетские корпуса России во второй половине XIX века: опыт, уроки : Дисс.канд. ист. наук. 07.00.02 / В. Н. Бондаренко: ВУ МО РФ. – М., 1997. – 212 с.
5. Дубинский В. Владимирский Киевский кадетский корпус / В. Дубинский, Г. Аустрин. // Военная быль. – Париж: Издание Общекадетского объединения, 1967. – № 83. – С. 1–14. Режим доступу: https://archive.org/stream/voennaiabyllepas811008800#page/102/mode/2up
6. Тимофеев Ф. Д. Военно-учебные заведения России и РСФСР в 1914–1921 годах: состав, деятельность, преемственность : Дисс.канд. ист. наук. 07.00.02 / Ф. Д. Тимофеев : РГПУ им. Герцена. – СПб., 2008. – 457 с.
7. Шапошников Б. М. Воспоминания. Военно-научные труды / Б. М. Шапошников. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат. МО СССР, 1982. – 558 с.
8. Варфоломеев А. Г. Кадетские корпуса России в XIX – начале XX в.: Дисс. канд. ист. наук. 07.00.02 / А. Г. Варфоломеев: Курский государственный университет. – Курск, 2005. – 286 с.
9. Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище [Електронний ресурс] // Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського – Режим доступу: http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/eky.html – 08.11.14. – Назва з екрану.
10. Морозов С. Д. Военное образование в России на рубеже XIX–XX в. [Електронний ресурс] // Русская императорская армия – Режим доступу до ресурсу: https://http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm – 08.11.14. – Назва з екрану.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Brofel'd A. Kadet-skye korpusa v Rossyyskoy ymperyy. / A. Brofel'd // Voennaya выl'. – Paryzh : Yzdanye Obshchekadet-skoho obъedynenyya, 1964. – № 67. – S. 13–18. Rezhym dostupu: https:// archive.org/ stream/voennaiabyllepas61808800#page/324 /mode/2up.
2. Эntsyklopedycheskyy slovar' Brok-hauza y Efrona: v 86 t. / uporyad. Brok-hauz y Efron. – SPb. : Typohrafyya obshch. Brok-hauz-Efron, 1904. – t. 81. – S. 395–397. Rezhym dostupu: http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924179#?page=1
3. Tynchenko Ya. Yu. Ofitsers'kyy korpus Armiyi Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliky (1917–1921). Knyha II. Ya. Yu. Tynchenko. – K. : Tempora, 2011.– 424 s.
4. Bondarenko V. N. Kadet-skye korpusa Rossyy vo vtoroy polovyne XIX veka: opыt, uroky : Dyss.kand. yst. nauk. 07.00.02 / V. N. Bondarenko: VU MO RF. – M., 1997. – 212 s.
5. Dubynskyy V. Vladymyrskyy Kyevskyy kadet-skyy korpus / V. Dubynskyy, H. Austryn. // Voennaya выl'. – Paryzh: Yzdanye Obshchekadet-skoho obъedynenyya, 1967. – № 83. – S. 1–14. Rezhym dostupu: https://archive.org/stream/voennaiabyllepas811008800#page/102/mode/2up
6. Tymofeev F. D. Voenno-uchebnыe zavedenyya Rossyy y RSFSR v 1914–1921 hodakh: sostav, deyatel'nost', preemstvennost' : Dyss.kand. yst. nauk. 07.00.02 / F. D. Tymofeev : RHPU ym. Hertsena. – SPb., 2008. – 457 s.
7. Shaposhnykov B. M. Vospomynanyya. Voenno-nauchnыe trudы / B. M. Shaposhnykov. – 2-e yzd., dop. – M. : Voenyzdat. MO SSSR, 1982. – 558 s.
8. Varfolomeev A. H. Kadet-skye korpusa Rossyy v XIX – nachale XX v.: Dyss. kand. yst. nauk. 07.00.02 / A. H. Varfolomeev: Kurskyy hosuda- rstvennыy unyversytet. – Kursk, 2005. – 286 s.
9. Yelysavethrads'ke kavaleriys'ke yunkers'ke uchylyshche [Elektronnyy resurs] // Oblasna universal'na naukova biblioteka im. D. I. Chyzhevs'koho – Rezhym dostupu: http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/eky.html – 08.11.14. – Nazva z ekranu.
10. Morozov S. D. Voennoe obrazovanye v Rossyy na rubezhe XIX–XX v. [Elektronnyy resurs] // Russkaya ymperatorskaya armyya – Rezhym dostupu do resursu: https:// http://www.regiment.ru/Lib/C/127.htm – 08.11.14. – Nazva z ekranu.